

स्कान्दपुराणान्तर्गतस्य
श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यस्य

परिशीलनात्मकमध्ययनम्

रचयिता

डॉ. विष्णुभट्ट गोपालकृष्णमूर्तिः

गायत्री प्रकाशनम्, तिरुपति

2004

स्कान्दपुराणान्तर्गतस्य
श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यस्य
परिशौलनात्मकमध्ययनम्

रचयिता

डॉ. विष्णुभट्टल गोपालकृष्णमूर्तिः

गायत्री प्रकाशनम्, तिरुपति

2004.

विषयानुक्रमिका

पृष्ठसंख्या

प्रथमोऽध्यायः

1-32

उपोद्घातः

1. पुराणानां आविर्भावविकासौ 4
2. पुराणशब्दनिर्वचनम् 7
3. पुराणलक्षणम् 10
4. महापुराणलक्षणम् 11
5. पुराणसंख्या 12
6. महापुराणानि 14
7. उपपुराणानि 14
8. पुराणविभागः 17
9. पुराणानां विष्णोः शरीरावयवत्वकल्पनम् 20
10. पुराणरचनाकालः 20
11. पुराणप्राशस्त्यम् 22
12. पुराणपरिचयः 25

द्वितीयोऽध्यायः

33-51

श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यम् (एकादशपुराणान्तर्गतम्)

1. वराहपुराणम् 35
2. पद्मपुराणम् 35
3. गरुडपुराणम् 35

4. हरिवंशः	36
5. ब्रह्माण्डपुराणम्	36
6. मार्कण्डेयपुराणम्	36
7. वामनपुराणम्	37
8. ब्रह्मपुराणम्	37
9. आदित्यपुराणम्	38
10. भविष्योत्तरपुराणम्	38
11. स्कान्दपुराणम्	38

तृतीयोऽध्यायः

52-79

श्रीवेङ्कटाचलक्षेत्र - श्रीवेङ्कटेश्वरवैभवादिवर्णनम्

1. वराहदेवकृतं भूम्युद्धरणम्	53
2. कल्पवृत्तान्तकथनपूर्वकं श्वेतवराहावतारवैशिष्ट्यनिरूपणम्	55
3. नारदस्य सुमेरुशिखरस्थ यज्ञवराहदर्शनम्	57
4. शेषाद्रेः सर्वपर्वतोत्कृष्टत्व वर्णनम्	58
5. भगवतो वराहस्य भूदेव्यासाकं शेषाचलागमनम्	60
6. श्रीवराहमन्त्राराधनविधिः	60
7. अगस्त्यप्रार्थनया भगवतः सर्वजनदर्शनीयत्ववर्णनम्	62
8. श्रीवेङ्कटाचलक्षेत्रादिवर्णनम्	63
9. चतुर्मुखारब्धब्रह्मोत्सवकथनम्	64
10. श्रीवेङ्कटेश्वरवैभववर्णनम्	64
11. श्रीवेङ्कटेश्वरस्य अष्टविधाभक्तिः	67

12. सुवर्णमुखरीतीरस्थित श्रीवेङ्कटाचलवर्णनम्	70
13. श्रीवेङ्कटाचलवासि भगवन्महिमावर्णनम्	71
14. भगवत्कृतभूतसृष्ट्यादिनिरूपणम्	73
15. भरद्वाजकथित श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यनिगमनम्	74
16. पुत्रार्थं अञ्जनाकृत तपः प्रकारः	75
17. व्यासप्रोक्ता श्रीवेङ्कटाचलकरणीयदानप्रशंसा	78

चतुर्थोऽध्यायः

80-98

पद्मावतीश्रीनिवासकल्याणम्

1. मित्रवर्मणः आकाशराजाख्य पुत्रोत्पत्ति कथनम्	81
2. भूतलात् पद्मावत्युत्पत्तिक्रमः	81
3. आकाशराजधरणीदेव्योः वसुदानाख्य सुतोत्पत्तिः	82
4. मृगयार्थं पुष्पोद्यानं प्रति श्रीनिवासागमनम्	83
5. भगवतः पद्मावतीसखीनां च अन्योन्यसंवादः	83
6. श्रीनिवासोक्त पद्मावतीविवाहकारणानि	85
7. वियद्राजपुरं प्रति वकुलमालिकागमनम्	86
8. दैवज्ञोक्त्या अगस्त्येश्वराराधनाय विप्रादिप्रेषणम्	88
9. पद्मावतीनिवेदित भगवद्भागवतलक्षणानि	90
10. धरणीदेव्यै वकुलमालिकानिवेदित श्रीनिवासप्रेमोदन्तः	91
11. वकुलमालिकोक्त्या धरण्यादिकृत विवाहनिश्चयः	93
12. बृहस्पत्युक्त्या विवाहलग्ननिर्णयः	93
13. श्रीनिवासाय शुकनिवेदित पद्मावतीपरिणय निश्चयः	94

14. पद्मावतीपरिणयोत्सवः	96
15. पद्मावती श्रीनिवासयोः आकाशराजवितीर्णप्राभृतादिकम्	97
पञ्चमोऽध्यायः	99-140
श्रीवेङ्कटाचलक्षेत्रस्थ तीर्थमाहात्म्यम्	
1.i तीर्थशब्दनिर्वचनम्	100
1.ii श्रीवेङ्कटाचलस्य सर्वपुण्यतीर्थाधारत्ववर्णनम्	101
1.iii स्वामिपुष्करिण्यादि षट्तीर्थस्नानकालनिर्णयः	102
2. स्वामिपुष्करिणीतीर्थमाहात्म्यम्	103
2.i स्वामिपुष्करिण्याः सर्वतीर्थातिशायित्वकथनम्	103
2.ii स्वामिपुष्करिणीस्नानात् तामिस्रादिनरकनिस्तारः	104
2.iii स्वामितीर्थमहिमाऽश्रद्धालूनां महानरकप्राप्तिः	106
3. कुमारधारामाहात्म्यम्	107
4. तुम्बतीर्थमाहात्म्यम् (घोणतीर्थम्)	107
4.1. तुम्बुराख्य गन्धर्वचरितम्	110
5. आकाशगङ्गामाहात्म्यम्	113
5.i पुण्यशीलस्य वन्ध्यापतिनिमन्त्रणेन गर्दभमुखत्वप्राप्तिः	114
5.ii आकाशगङ्गास्नानेन पुण्यशीलस्य तद्विकृतिनिवृत्तिः	115
6. पाण्डवतीर्थमाहात्म्यम् (गोगर्भम्)	116
7. पापनाशनतीर्थमाहात्म्यम्	116
8. देवतीर्थमाहात्म्यम्	117
9. अस्थिसरोवरतीर्थमाहात्म्यम्	117

10. रामकृष्णतीर्थमाहात्म्यम्	118
10.i रामकृष्णाख्य महर्षि वृत्तान्तः	118
11. चक्रतीर्थमाहात्म्यम्	119
11.i पद्मनाभाख्यद्विजवृत्तान्तः	119
11.ii सुन्दराख्यगन्धर्ववृत्तान्तः	122
12. जाबालितीर्थमाहात्म्यम्	124
12.i कावेरीतीरवासिनः दुराचाराख्यद्विजवृत्तान्तः	124
13. कटाहतीर्थमाहात्म्यम्	126
13.i केशवाख्यद्विजवृत्तान्तः	128
14. सुवर्णमुखरीमाहात्म्यम्	130
14.i सुवर्णमुखरीनामनिष्पत्तिः	130
14.ii सुवर्णमुखर्यास्समुद्रसमागमवर्णनम्	132
14.iii भरद्वाजवर्णितसुवर्णमुखरीमाहात्म्यम्	133
14.iv पुण्यनदीस्नानपठनीयसूक्तम्	134
14.v अगस्त्यप्रतिमादानविधिः	135
14.vi अगस्त्यतीर्थागस्त्येश्वरयोः महिमा	136
15. देवर्षिपितृतीर्थमाहात्म्यम्	137
16. वेणासुवर्णमुखरीसङ्गमवर्णनम्	137
17. सुवर्णमुखर्याः व्याघ्रपदाह्वय नदीसङ्गमः	138
18. शङ्खतीर्थवर्णनम्	138
19. सुवर्णमुखर्या कल्याणनदीसङ्गमः	138

20. पद्मसरोवरमाहात्म्यम्	139
षष्ठोऽध्यायः	141-194
उपाख्यानानि	
1. वसुनामकनिषादवृत्तान्तः	142
2. रङ्गदासस्य चरितम्	143
3. तोण्डामान्नामकनृपोदन्तः	145
4. वीरशर्माख्य विप्रवृत्तान्तः	151
5. भीमाख्य भक्तोदन्तः	152
6. काश्यप परीक्षितोः वृत्तान्तः	153
6.i काश्यपाख्य चरितम्	153
6.ii परीक्षित् वृत्तान्तः	154
6.iii शाकल्योक्त धर्माः	157
7. धर्मगुप्तचरितम्	158
8. सुमत्याख्यद्विजोदन्तः	161
9. हेमाङ्गाख्य नृपवृत्तान्तः	163
9.1. श्रीवेङ्कटाद्रौ जलदानप्रशंसा	163
10. दृढमत्याख्यशूद्रवृत्तान्तः	166
11. भद्रमत्याख्यदरिद्रद्विजोदन्तः	169
12. रामानुजाख्य द्विजवृत्तान्तः	173
12.i भगवद्वर्णित भागवतलक्षणानि	175
13. पुण्यशीलाख्य द्विजवृत्तान्तः	176

14. पद्मानाभाख्य द्विजचरितम्	176
15. सुन्दराख्य गन्धर्व वृत्तान्तः	177
16. दुराचाराख्य द्विजचरितम्	177
17. तुम्बुराख्य गन्धर्वोदन्तः	177
18. केशवाख्य द्विजवृत्तान्तः	177
19. अर्जुनतीर्थयात्रावृत्तान्तः	177
19.i अर्जुनतीर्थयात्रावर्णनम्	177
19.ii अर्जुनस्य स्वर्णमुखरीतीरस्थ कालहस्तीश्वरादि सेवाप्राप्तिः	180
20. भरद्वाजमहर्षिवृत्तान्तः	181
20.i भरद्वाजाश्रमवर्णनम्	181
20.ii भरद्वाजकथित शङ्करविवाहप्रकारः	183
21. अगस्त्यमहर्षिचरितम्	183
21.i भूसाम्यकरणायागस्त्यस्य हिमाद्रेर्दक्षिण दिग्गमनम्	183
21.ii सुवर्णमुखर्याविर्भावाय अगस्त्यकृत तपःप्रकारः	185
21.iii भगवद्दर्शनार्थं अगस्त्यस्य वेङ्कटाचलागमनम्	187
21iv अगस्त्यशङ्खादितपस्तृष्टस्य भगवतः साक्षात्कारः	188
21.v अगस्त्यस्य भगवद्दत्तवरप्रदानम्	191
22. शङ्खाभिधाननृपवृत्तान्तः	192

सप्तमोऽध्यायः

195-200

उपसंहारः

उपयुक्तग्रन्थसूची

201-210

(Bibliography)

प्रथमोऽध्यायः*

उपोद्घातः

भगवान् महाविष्णुः कृतयुगादारभ्य द्वापरयुगपर्यन्तं मत्स्यकूर्मवराहादीन् अवतारान् धृत्वा अधर्मपरान् राक्षसादीन् संहृत्य साधुशीलान् मुनिपुङ्गवान्, सज्जनान्, संरक्षन् धर्मं संस्थापयामास । कलौवेङ्कटनायक इति वचनानुसारेण भगवान् महाविष्णुः अस्मिन् वेङ्कटाचले अर्चावताररूपेण श्रीवेङ्कटेश्वरनाम्ना प्रादुर्बभूव । अखिलाण्डकोटिब्रह्माण्डनायकः श्रीवेङ्कटेश्वरः दुष्टजनान् शिक्षमाणः, भक्तजनान् रक्षन् महामहिमान्वितः सर्वाभीष्टप्रदः सप्तगिरिषु विराजते । अमुमंशं अधोनिर्दिष्टः श्लोकः द्रढयति -

वेङ्कटाद्रिसमं स्थानं ब्रह्माण्डे नास्ति किञ्चन ।

वेङ्कटेशसमो देवो न भूतो न भविष्यति ॥

श्रीस्कान्दपुराणम्. 38.70

उपर्युक्तश्लोकात् इदमवगम्यते, यत् वेङ्कटाचलस्य समानं क्षेत्रं, तीर्थं वा अस्मिन् लोके न विद्यते । तथा वेङ्कटेशसदृशः देवोऽपि त्रिषु कालेष्वपि नास्तीति ज्ञायते । अत एव देशविदेशेभ्यः भक्तजनाः अत्रागत्य श्रीनिवासं भक्त्या सन्दर्श्य स्वाभीष्टसिद्धिं प्राप्नुवन्ति । श्रीवेङ्कटेशस्य अनुग्रहात् इहलोके भुक्तिं, परलोके मुक्तिं च लभन्ते ।

अस्माकं संस्कृतवाङ्मये अष्टादशपुराणानि सन्ति । तेषु षट् सात्त्विकपुराणानि, षट् राजसपुराणानि, षट् तामसपुराणानि । वेङ्कटाचलमाहात्म्यप्रतिपादकाः विषयाः वराहादिषु एकादशसु पुराणेषु विलसन्ति । तत्र कैश्चित् ब्रह्मपुराणान्तर्गतस्य उत्तरखण्डस्य पृथक् परिगणनेन द्वादशसंख्यात्वं परिकल्पितम् । एकादशसु पुराणेषु विशदीकृतस्य वेङ्कटाचलमाहात्म्यस्य

सङ्कलनं कृत्वा तिरुमल-तिरुपति-देवस्थानाधिकारिभिः क्री.श. 1904 वत्सरे मुद्रितम् । डा. सि. ललिताराणि महाभागया 'वराहभविष्योत्तरपुराणयोः वेङ्कटाचलमाहात्म्यस्य विषयः परिशोधनार्थं (Ph.D.) स्वीकृतः, परिसमाप्तश्च¹ । मया तु स्कान्दपुराणान्तर्गतस्य श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यस्य विषयः परिशोधनार्थं (Ph.D.) स्वीकृतः² । स्कान्दमहापुराणे सप्तखण्डाः, 81,000 संख्याकाः श्लोकाश्च सन्ति । तत्र द्वितीये वैष्णवखण्डे नवविधानि माहात्म्यानि प्रतिपादितानि । तत्र प्रथमे श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्ये चत्वारिंशत् अध्यायाः सन्ति । श्रीक्षेमराजश्रेष्ठिना मुम्बय्यां श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रणालये मुद्रिते स्कान्दमहापुराणे वेङ्कटाचलमाहात्म्ये चत्वारिंशत् अध्यायाः आसन्³ । मम शोधप्रबन्धः अमुं ग्रन्थमाधारीकृत्य मया विलिख्यते । अत्र आदितः दशाध्यायाः धरणीवराहसंवादरूपेण स्थिताः । तस्मात् एतान् दशाध्यायान् तिरुमल-तिरुपति-देवस्थानाधिकारिणः तैः मुद्रिते श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्ये वराहपुराणस्य उत्तरभागत्वेन स्व्यकुर्वन् । अवशिष्टाः त्रिंशदध्यायाः यथारूपेण स्वीकृतास्सन्ति ।

तिरुमल तिरुपति देवस्थानाधिकारिभिः एकादशसु पुराणेषु स्थितस्य वेङ्कटाचल-माहात्म्यस्य मुद्रणं तेलुगुलिप्यां, देवनागरीलिप्यां च महन्तु भगवान् दासूजीकालादारभ्य (1880-1890) बहुवारं मुद्रितः वर्तते⁴ । श्री तू.वें.चूडामणिमहोदयेन कृत्स्नस्य श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यस्य आन्ध्रभाषायां अनुवादः चतुर्भिः भागैः कृतः⁵ । श्रीसरिपेल्ल विश्वनाथशास्त्रिमहाभागेन पूर्णस्य स्कान्दपुराणस्य आन्ध्रभाषायां वचनरूपेण अनुवादः

1. वराह भविष्योत्तर पुराणमुललोनि वेङ्कटाचलमाहात्म्यमु - ओक परिशीलन, डा. ललिताराणि, सि. सीतापब्लिकेषन्स, मंगळगिरि, 1993.
2. श्रीताल्लपाकचिनतिरुमलाचार्येण (श्रीताल्लपाकअन्नमाचार्यस्य पौत्रः) 22-3-1540 दिवसे कृते शासने स्कान्दपुराणे श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यमस्तीति प्रस्तावितम् । T.T.D. Inscriptions Vol. IV. 144, p.265.
3. श्री. स्का.पु. भाग : 2, वैष्णवखण्डम् । प्रचुरणकर्ता - क्षेमराजश्रेष्ठी, मुम्बयी । 1909.
4. श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यम् - क्षेमराजश्रेष्ठी, मुम्बयी - 1904.
5. श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यमु, मूलमु, आन्ध्रानुवादमु - 4 भागमुलु श्री तू. वें चूडामणि, परिष्कर्त - श्री गोपालाचार्यस्वामि प्रकाशकुलु-त्रिदण्डि श्रीमन्नारायण रामानुजजीयस्वामि, सीतानगरम्, 1994.

विलिखितः⁶ । श्री मेरुसोमयाजुल दुर्गय्यशास्त्रि महाशयेन तथा श्रीमोडेकुर्ति वेङ्कटसत्यनारायण महोदयेन च स्कान्दपुराणान्तर्गत श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यस्य आन्ध्रभाषायां वचनरूपेण अनुवादः विरचितः⁷ । श्री स्वामीप्रयागदासजी महाशयेन सम्पूर्णस्य वेङ्कटाचलमाहात्म्यस्य हिन्दीभाषायां भागद्वयं अनुवादरूपेण प्रकाशितः⁸ । कृत्स्नस्य स्कान्दपुराणस्य आंग्लभाषायां अनुवादरूपेण मोतीलाल बनारसीदास महोदयैः प्रकाशितः । तत्र चतुर्थभागे वेङ्कटाचलमाहात्म्यं वर्तते⁹ । मम शोधप्रबन्धः सप्तभिः अध्यायैः विभज्य विलिख्यते ।

1. पुराणानां आविर्भावविकासौ

पुराणपुरुषाज्जातं यथेदं जगदद्भुतम् ।

तथेदं वाङ्मयं जातं पुराणेभ्यो न संशयः ॥

- नारदीयपुराणाम् ।

इदं अद्भुतं जगत् यथा विराट्पुरुषात् उत्पन्नं तथा इदं संस्कृतभाषामयं वाङ्मयं पुराणेभ्यः

जातम्, अत्र संशयः न कर्तव्यः ।

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।

अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥ - वायुपुराणम्-1-60.61

6. श्री. वें. मा. (स्कान्दपुराणान्तर्गतम्) आन्ध्रवचनानुवादम् - विश्वनाथशास्त्रि, सरिपेल्ह. तिरुमल तिरुपति देवस्थानमुलु, तिरुपति, 1975.

7. श्री. वें. मा. (स्कान्दपुराणान्तर्गतम्) आन्ध्रानुवादम् - दुर्गय्यशास्त्रि, मेरुसोमयाजुल. रचयित, भट्टनविल्लि, 1971.

श्री. वें. मा. (स्कान्दपुराणान्तर्गतम्) आन्ध्रानुवादम्, वेङ्कटसत्यनारायण, मोडेकुर्ति, रचयित, विशाखपट्टणम्, 1979.

8. श्री. वें. मा. (हिन्दीभाषामयटीकोपेतः) अनुवादकः - परिष्कर्ता च पण्डित अनन्तकृष्णशास्त्री । प्रकाशकः स्वामी प्रयागदासजी (2 Vols.) कलकत्ता, 1929, 1930.

9. Skānda Purāṇa, Part IV. Ancient Indian Tradition & Mythology Vol. 52. Ed. Dr. Bhatt. G.P., Motilal Banarsidass, Delhi, 1992.

ब्रह्मदेवः सर्वशास्त्राणां प्रथमं पुराणं स्मृतवान् । अनन्तरं तस्य वक्त्रेभ्यः वेदाः निःश्वासरूपेण विनिर्गताः । अतः सृष्टेः मूलभूतं पुराणम् । सृष्टिकर्तुः ब्रह्मणः प्रथमनिःश्वासं पुराणम् । अनन्तवाङ्मयाविर्भावस्य मूलकारणं पुराणम् ।

श्री एम्. कृष्णमाचारियर्महोदयाः स्वकीये “लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः” इति ग्रन्थे पुराणानां प्राशस्त्यं एवं अभिवर्णिताः -

'The Puranas pretend to give history of the whole universe from the most remote ages, and claim to be inspired revealers of scientific as well as theological truth. They dogmatize on physical science, geography, the form of the earth, astronomy, chronology; and even in the case of one or two puranas, anatomy, medicine, grammar and the use of military weapons¹⁰ ?

श्री C. Kunhan Raja महाशयाः स्वकीये "Survey of Sanskrit Literature" नाम्नि ग्रन्थे पुराणानां वैशिष्ट्यं, महत्त्वं च एवं व्यवृण्वन् ।

"They deal with the problems of creation and Dissolution of the world, about the various periods in the history of the world, about the dynasties of kings and about the kings. They contain geography, law, politics, various sciences and systems of phylosophy, various doctrines about man and his relation to the the world and his origin and his destination, about gods and different strata of beings above man and below man, including demons and gob-

10. History of Classical Sanskrit Literature Krishnamachariar, M.; Motilal Banarsidass, Delhi - 1974; p. 72.

11. Survey of Sanskrit Literature - Kunhan Raja, C.; Bharatiya Vidyabhavan, Bombay - 1962, p. 53.

End of Preview.

Rest of the book can be read @

**[http://kinige.com/book/Sri+Venkatachala+
Mahatmyam](http://kinige.com/book/Sri+Venkatachala+Mahatmyam)**

* * *